

KELET-KÖZÉP-EURÓPA HADISÍRKUTATÁSSAL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEI

Rezümé:

A hősi sírok, vagy más néven hadisírok azok a temetési helyek, amelyekben a haza szolgálata közben valamilyen harci cselekmény közben, vagy annak következményeként elhunyt katonák nyugszanak. Az alábbi tanulmány megpróbál egy általános képet nyújtani a Kelet-Közép-Európa¹ hadisírgondozó múltjáról, jelenlegi szervezeteiről, azok feladatairól. A szerző igyekszik megfogalmazni a régióra is jellemző, hadisírkutatással kapcsolatos problémákat, majd annak megoldására ajánl egy tudományos módszert. A cikk fő célja, hogy a módszer és a közelmúltban végrehajtott néhány eredményes szakszerű feltárás bemutatásán keresztül is felhívja a szakmabeliek és az érdeklődők figyelmét a hadisír-feltárás, hadisír-kutatás helyes eljárásra.

Kulcsszavak:

hadtörténelem; hadisír; hadisír-kutatás; hadisír-gondozás.

Tóth, Zsolt

QUESTIONS OF THE WAR GRAVE RESEARCH IN EAST-CENTRAL EUROPE

Abstract

The hero's graves, also known as war graves are burial sites for the soldiers that died during the service to their nation, in any act of war or as a consequence of these wars. The present study attempts to provide a general overview on the past of the war grave maintenance in East-Central Europe, as well as on the current organizations of the maintenance, focusing on their most important tasks. The author tries to summarize the specific regional problems of the war grave research and offers a scientific method to solve these problems. The main purpose of the article is to draw the attention of professionals and of those who are interested in war grave exploration to the proper methods of war grave researches.

Keywords:

military history; war grave; war grave maintenance; war grave research:

A legutóbbi évszázadok során számos háború söpört végig Kelet-Közép-Európa területén. Napjainkig is csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani, hogy a harci események, mint a harmincéves háború, a napóleoni hadjáratok, a szabadságharcok, vagy a pusztítás tekintetében minden korábbit felülmúló XX. századi világégések mennyi áldozatot követeltek. A harctéren elesett katonák holttesteit általában a csatákat követően kialakított háborús temetőkből, vagy polgári sírkertek elkülönített parcelláiban helyezték örök nyugalomra.² Amennyiben erre nem

¹ A cikkben napjaink Kelet-Közép-Európa országai alatt Magyarországot, Szlovákiát, Csehországot, Szlovéniát és Lengyelországot értjük, illetve Erdély miatt Romániát is ide soroljuk.

² Az elesett katonák örök nyugalomra helyezésének egy, a térségben kevésbé elterjedt módja volt a csontkamrába (ossarium) való temetkezés. Ebben az esetben a földi maradványok már csupán csontokból álltak. Ilyen temetkezésre átemetkezés alkalmával, vagy olyan esetekben került sor, amikor a halottak huzamosabb ideig a föld felszínén maradtak, és összegyűjtésük már csak akkor történt meg, amikor a biológiai enyészet eltüntette az emberi test lágy részeit. A tárgyalt térségben, ilyen

volt lehetőség, úgy temetőn kívüli hadisírokba helyezték a halottakat. Gyakran előfordult, hogy a végső kegyeletre nem adódott lehetőség és az elhunyt harcos egy alkalom adta sírban (például egy lövészárokban, vagy egy bombatölcsérben) került a föld alá. Az ilyen típusú nyughelyek könnyen a feledés homályába veszhetnek, főként, ha meg sem jelölték azokat. A napjainkra fennmaradt háborús temetkezési helyek felkutatásával, nyilvántartásával, gondozásával külön erre a célra felállított szakértőkből álló szervezetek gondoskodnak szerte Európában.

A HADISÍR-GONDOZÁS HELYZETE KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Az elesett katonák végtisztességéről évszázadok óta gondoskodtak a bajtársak, vagy a hadszíntér közelében élő civil lakosok. Ilyen esetekre Kelet-Közép-Európában már a középkorból is találhatunk példákat: miután I. (Nagy) Szulejmán oszmán török hadserege 1526. augusztus 29-én szétverte az egyesült közép-európai haderőt, a mohácsi csatamezőn – a környék papjaival és 400 jobbágyával – Kanizsai Dorottya temettette el a több ezer elesett magyar harcos holttestét. A veszteség pontos számát nem ismerjük, de a török források szerint 20 000 magyart temettek el itt.³

A napóleoni háborúk során – amennyiben a hadműveletek engedték – már bizonyos formuláknak megfelelően hantolták el a katonaáldozatokat, a XIX. század közepén pedig egyes országokban már konkrét előírások szabályozták a hősök búcsúztatását.⁴ Az 1848/49-es magyar szabadságharcban⁵ például rendelet írta elő⁶, hogy a halottak temettetése és összeírása a tábori lelkészek feladata. A temetések többsége gyorsan, a jelenlévő csatapap rövid imájával egybekötve zajlott le. Lubik Imre, a magyar 38. honvédszászlóalj katonája feljegyzéseiben a következőképpen foglalta össze temesvári benyomásait: „*A temetés folyt minden nap, mert az ágyúzás folytonosan működött. Négyszögű nagy gödör fogadta be udvariasan halottainkat, beszélvén azok fölött minden exordium [szónoklat] nélkül a derék regimentspater [hadlelkész]... Hajh, mily egyszerű az ilyenkor a táborban, ha nem tiszt esik el.*”⁷

A hadisír-gondozás napjainkban is használatos fogalma azonban csak a tömegeket hadba állító, nagy emberveszteségeket követelő modern háborúk megjelenéséhez köthető. A térségben elsőként az Osztrák–Magyar Monarchia rendezte a hadisírok sorsát az első világháború idején. 1915 tavaszán, miután a Központi Hatalmak felszabadították a galíciai területek nagy részét, hozzáálltak az elesett katonák sírjainak, temetőinek központi rendezéséhez.

A császári és királyi hadügyminisztériumban 1915 novemberében szervezték meg a hadisírokkal és háborús temetőkkel foglalkozó 9. osztályt, amely

temetkezési helyekkel találkozhatunk például Erdélyben, ahol előfordult, hogy a terepviszonyok és a politikai helyzet miatt csak évekkel a háború után vált lehetővé a katonák maradványainak összegyűjtése. Jó példa erre az első világháborús nemzetközi katonatemető ossariuma Sósmezőn (Pojana Sarata).

³ Dr. Négyesi Lajos: Mohácsi emlékhely. Rubicon 2013/11., 54–59. o.

⁴ Részletesebben lásd: Dr. Négyesi Lajos: Csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. HM HIM, Budapest, 2010. 53–77. o.

⁵ Az 1848/49-es magyar szabadságharc közép-kelet-európai vonatkozásban is jelentős hadi eseménynek számít, hiszen számos szlovák, cseh és román nemzetiségű résztvevője is volt a harcoknak, Lengyelországból pedig körülbelül 3500 önkéntes katona csatlakozott a honvédökhöz.

⁶ Kossuth Lajos, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke a katonai parancsnokság számára kiadott 1849. évi márciusi rendelete a tábori lelkészekkel kapcsolatban. In: Zakar Péter: Kossuth Lajos és a magyarországi tábori lelképásztorkodás 1848–49-ben. Hadtörténelmi Közlemények 115. évf. 3. sz.

⁷ Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. METEM, Budapest, 1999. 76. o.

rendeletekben, szabályzatokban rögzítette a katonatemetők és sírok létesítésére, fenntartására, elrendezésére, díszítésére és a halottak nyilvántartására vonatkozó tennivalókat. A Monarchia részéről ezen a területen sikerült legmagasabb színvonalon megvalósítani a hadisírgondozást. A követendő példát a Krakkói Katonai Parancsnokság Hadisír Osztálya szolgáltatta, amely külön nyilvántartó, tervező, festő, szobrász, modell, kertész, fényképész, terjesztési, földmérő, építő csoportokra oszlott. Ezen belül Nyugat-Galícia területén 10 temetőkörzetet alakítottak ki, ahol a speciális csoportok megkezdték munkájukat. A szétszórt temetkezési helyeket összevonva a környező tájba illeszkedő, művészi elemekkel gazdagított, méltó gyűjtőtemetőket hoztak létre, amelyekben az egyes haderők katonáit elkülönítették.

A fizikai munkát, az exhumálást, az újratemetést és az azonosítást frontszolgálatra alkalmatlan katonák és orosz hadifoglyok végezték el. Elsőként a hadisír osztályok nyilvántartó csoportjai megállapították a sírok eredeti helyét, majd a kihantolt halottakat azonosították és a náluk talált tárgyakat összegyűjtötték és regisztrálták. A katonák maradványait az új, vagy a kibővített temetőekben helyezték örök nyugalomra, majd névszerinti és csapattest szerinti jegyzékeket állítottak össze róluk. Az azonosításukhoz, vagy a nevek pontosításához felhasználták a veszteségi listákat és levelezést folytattak a hozzátartozókkal.

A Krakkói Katonai Parancsnokság területén 610 temetőt és számos egyéni sírt tártak fel. Összesen 42 749 katonát exhumáltak és hantoltak el újra mintegy 378 temetőben.⁸ Ennek a nagyszabású szakértői munkának köszönhető, hogy az első világháborús hadisírok közel egy évszázad elteltével, még napjainkban is Lengyelország területén mondhatóak a térségben a legrendezettebbeknek.

A nagy háborút követő Párizs környéki békeszerződések jelentős mértékben megváltoztatták a közép-európai államhatárokat. A döntéshozók a wilsoni alapelvek szerint, a népek önrendelkezési jogára hivatkozva összesen nyolc új államot hívtak életre (Lengyelország,⁹ Csehszlovákia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Litvánia, Lettország, Észtország, Finnország és Danzig Szabad Város¹⁰), ezzel átalakítva Ausztria, Magyarország és Románia határait is.

Az új nemzetállamok az 1920-as évektől kezdve maguk gondoskodtak hősi halottaikról, melyek száma a második világháborúban, Közép-Európa országaiban elképesztően magas mértéket öltött.

A totális háborút követően Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia is a szovjet befolyási övezetben találta magát, ami a szocialista államberendezkedést vonta magával az említett államokban. Ez a hadisír-gondozás, és hadisír-kutatás területére is kihatott, hiszen együtt járt azzal, hogy csak a „baráti” Szovjetunió, illetve az oldalukon harcoló haderők katonáinak sírjait lehetett ápolni, illetve felkeresni, szemben az „ellenséges németek és csatlósai” nyughelyeivel.¹¹

1989 őszén az egész régióban megkezdődött a szocialista rendszer összeomlása, majd Csehszlovákia békés szétválásával, valamint Jugoszlávia felbomlásával kialakultak Közép-Európa napjainkban is fennálló demokratikus köztársaságai, amelyekben a hadisír-gondozás is új táptalajra talált. Az egyes országok megkezdték az addig nem gondozható hadisírok számbavételét, a

⁸ Balla Tibor: Osztrák–magyar katonatemetők Nyugat-Galíciában. In: Ravasz István (szerk.): Emlékek a hadak útja mentén. Budapest, 2006. HM HIM, 154–158. o.

⁹ Második Lengyel Köztársaság néven Lengyelország 123 év után vált ismét független állammá.

¹⁰ Danzig Szabad Város: Danzig és kétszáz környező település alkotta, részben autonóm városállam 1920 és 1939 között.

¹¹ Ezt például Magyarországon az 1947. évi XIX. törvény (a szovjet–orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása tárgyában) szabályozta.

katonatemetők központosítását. Magyarországon az 1990-es években számos hősi halottat temettek át eredeti eltemetésük helyükről a temetőbe, de sajnálatos módon mindenféle adatrögzítés, dokumentáció nélkül, ami által rendkívül fontos adatokat semmisítettek meg.

Napjaink európai hadisírgondozó szervezetei túlnyomó többségben az egyes államok védelmi minisztériumaihoz köthetők. Ez Kelet-Közép-Európára is igaz, hiszen ezek az apparátusok Csehországban, Magyarországon és Romániában is a honvédelmi minisztériumok részét képezik,¹² míg Szlovákiában a Belügyminisztériumban működik,¹³ Lengyelországban pedig önálló államtitkársággként funkcionál.¹⁴ Eme hivatalok általános feladatai közé tartozik a hősi temetkezési helyek felkutatása, nyilvántartása, megóvása, ápolásának koordinálása.

Az hogy mi számít pontosan hadisírnak, azaz háborús elesettek egyéni vagy tömegsírijának, az országonként változhat. Általában annak a katonának a nyughelyét tekintjük annak, aki szolgálatteljesítése idején, harci cselekmény közben, vagy annak közvetlen következményeként vesztette életét.¹⁵ A legtöbb országban, ez a XX. század háborúira terjed ki és az ennél korábbi katonasírok már az örökségvédelmi hivatalok, illetve a régészeti intézmények hatásköreibe tartoznak. Akad azonban ellenpélda is: Magyarországon például a világháborúk mellett, a napóleoni háborúk és az 1848/49-es szabadságharc hősi sírjai, Romániában pedig az 1877/78-as függetlenségi háború katonáldozatainak nyughelyei szintén a hadisírgondozó szervezet hatáskörébe tartoznak.

Kelet-Közép-Európa államaiban a saját haderőikhez, nemzeteikhez köthető hadisírokat törvény védelmezi.¹⁶ Az egyes országokban található külföldi hadisírokat általánosságban a Genfi Egyezmények,¹⁷ továbbá államközi megállapodások óvják. Valamennyi „hadisírgondozó megállapodás” közös tartalmi jellemzője, hogy meghatározza az alapfogalmakat és azt a szerződő feleket kölcsönösen kötelező rendelkezést, amely szerint, a hadisírokat és a háborús emlékműveket mindegyik fél a saját területén, saját költségére gondozza, fenntartja, azok háborúatlanságát, valamint láthatóságát biztosítja. Mivel a nemzetközi hadisírgondozó egyezményeket országonként más és más sajátos tartalommal kell feltölteni, a régió államai külön-külön kötik, illetve kötötték meg ezeket az egyezményeket. Ennek köszönhetően, a hadisírgondozó szervezetek kormányközi jogi kötelezettségeit bonyolult

¹²Csehországban: Honvédelmi Minisztérium Veteránügyi Hivatal (Odbor pro válečné veterány Ministerstva obrany ČR); Magyarországon: Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztály; Romániában: Honvédelmi Minisztérium Hősök Kultuszának Nemzeti Hivatala (Oficiul Național pentru Cultul Eroilor).

¹³Szlovák Köztársaság Belügyminisztériuma, Közigazgatási Főosztály (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Sekcia verejnej správy)

¹⁴Harc és Mártírság Emlékezetét Őrző Tanács (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczerstwa)

¹⁵Magyarországon az 1999. évi XLIII. törvény 3. § f) pontja szerint, a hősi temető, hősi temetési hely: a honvédelmi kötelezettség fegyveres vagy fegyver nélküli teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak, valamint háborúban kényszermunkára hurcoltak és elhunytak eltemetésére, hamvaik elhelyezésére szolgáló temető (temetőrész), temetési hely.

¹⁶Csehország: 2004. évi 122. törvény; Lengyelország: 1933. március 28-i törvény a háborús sírokról és temetőkről; Magyarország: 1999. évi XLIII. törvény 40.§; Románia: 2003. szeptember 30-án elfogadott 379. törvény; Szlovákia: 2005. évi 130. törvény.

¹⁷1949. évi Genfi Egyezmények és kiegészítő jegyzőkönyvei (1977. évi I. és II. Jegyzőkönyv, 2006. évi III. Jegyzőkönyv). I. Genfi Egyezmény I. fejezet 17. cikk: „Az összeütköző Felek... ügyelnek arra, hogy a halottakat tisztességesen temessék el; hacsak lehetséges, annak a vallásnak szertartása szerint, amelyhez tartoztak; hogy sírjaik tiszteletben tartassanak; hacsak lehetséges az elhunytak nemzetisége szerint csoportosíttassanak; megfelelően karban tartassanak és úgy legyenek megjelölve, hogy azokat mindenkor meg lehessen találni.”

kapcsolatrendszer jellemzi. Az alábbi táblázat bemutatja, hogy Kelet-Közép-Európa országai ezidáig mely államokkal kötötték meg a „hadisírgondozó megállapodást”.

Csehország	Lengyelország	Magyarország	Románia	Szlovákia
Ausztria	Oroszország	Németország	Németország	Oroszország
Németország	Belorusszia	Oroszország	Oroszország	Németország
Ukrajna	Ukrajna	Ukrajna	Szlovákia	Csehország
Oroszország	Németország	Moldávia	Magyarország	Egyesült Királyság
Olaszország	Moldávia	Olaszország		Kazahsztán
Szlovákia	Üzbegisztán	Szlovénia		Románia
Szlovénia		Románia		Szlovénia
Egyesült Királyság				Szerbia
				Olaszország
				Törökország

A táblázatból kitűnik a közös nevezők, mégpedig az, hogy a térség államai egytől-egyig megkötötték az egyezményt Németországgal és Oroszországgal. A magyarázat erre a tárgyalt országok földrajzi elhelyezkedése lehet, ugyanis Kelet-Közép-Európa az a két nagyhatalom közötti zóna, amely mindkét világháborúban színteret adott a haderők összecsapásának. A Német Szövetségi Köztársaság és az Oroszországi Föderáció jogelőd államai (ti. a Német Császárság és a Harmadik Birodalom; illetve az Orosz Birodalom és a Szovjetunió) haderőinek világháborús szereplése okán számtalan hozzájuk köthető hadisír található a területen. Magyarországon például 54 ezer, a második világháborúban elesett német katona nyugszik, míg Szlovákiában 23 997.¹⁸ Csehország és Szlovákia területén pedig 97325 szovjet katonát temettek el.¹⁹ Kelet-Közép-Európa államaiban csupán a második világháború német és szovjet hadisírjainak száma külön-külön is százazres nagyságrendű.

Emellett természetesen Kelet-Közép-Európa katonái is részt vettek a harcokban és sokan közülük hősi halált haltak – főként a második világháború során, – német, illetve kelet-európai (szovjet) hadműveleti területeken, illetve haltak meg fogolytáborokban. Ebből adódóan a térségben mindenkinek kölcsönös érdeke fűződött a kormányközi megállapodások megkötéséhez.

A táblázatban megfigyelhető az is, hogy a régió államai több esetben is kötöttek kormányközi megállapodást ázsiai országokkal is, például Szlovákia Kazahsztánnal. Ez annak tudható be, hogy az egykori szovjet tagállamok területén a kényszermunkatáborokban hatalmas számú fogoly vesztette életét. Csak a magyarok esetében 2-300 ezer között van azoknak a száma, akik a Szovjetunió valamelyik fogolytáborában haltak meg, vagy tűntek el. A hadifoglyok sírjai szintén hadisírnak minősülnek.

A táblázatból továbbá az is kitűnik, hogy a régió államai egymással nem minden esetben kötöttek „hadisírgondozó szerződést”. Ennek több oka is lehet, például Lengyelország és Magyarország esetében az, hogy a felek jogi megállapodás nélkül is gondozzák egymás sírjait, ugyanakkor egyenlőtlen mértékben oszlik meg a hadisírok száma a két országban. A XX. századot

¹⁸ Dr. Ján Tomko–Dr. Michal Bochin: Német hadisírok gondozása a Szlovák Köztársaságban. In: Dr. Ravasz István (szerk.): Emlékek a hadak útja mentén. 2006, Budapest. HM HIM,

¹⁹ http://valecnehroby.army.cz/htm/1_0.html (2013. 10. 21.)

figyelembe véve: míg Magyarországon csupán 258 olyan második világháborús lengyel menekült katona sírja található, akik nem harci cselekmény közben vesztették életüket, addig Lengyelországban csak az első világháborúnak köszönhetően, körülbelül 40 ezer magyar származású katona nyugszik. Ennek ellenére, a két ország közötti kormányközi megállapodás előkészület alatt áll.

Akad azonban olyan példa is, amikor a felek nem tudnak megegyezni a szerződés tartalmának meghatározásakor. Magyarország és Szlovákia között elsősorban a különböző történelemszemléletből adódó ellentmondások miatt, már évek óta húzódik az egyezmény megkötése. A vita tisztázása nem tartozik a kutató hatáskörébe, sem a feladatai közé. E sorok szerzője azonban annyit fontosnak tart megjegyezni, hogy a hadisír-gondozás nem csak politikai, hanem emberség és tisztelet kérdése is. Mindemellett a régióban még napjainkban is sokan keresik haza nem tért hozzátartozóik, felmenőik nyughelyét. A nyilvántartások megosztása, a kölcsönös együttműködés, a szakszerű munkamódszerek elsősorban őket szolgálják.

A következőkben az itt felvázolt helyzetkép alapján igyekszünk ismertetni a hadisírkutatással kapcsolatos problémákat.

A HADISÍR-GONDOZÁS NEHÉZSÉGEI

A probléma

Kelet-Közép-Európa országaiban talajfeltáró munkálatok (például régészeti ásatás, építkezés, útépítés, folyószabályozás stb.) közben a hadtörténelem kézzel fogható emlékei napjainkban is számos alkalommal kerülnek napvilágra. Emellett a régióban is egyre népszerűbbé vált a katonai relikviák, azaz a militáriák gyűjtése. Az „értékes kincsek” megszerzése érdekében a szenvedélyes gyűjtők nem csak a kereskedőket, csencselőket keresik fel, hanem magukat a csatatereteket is, ahol fémkereső műszerek felhasználásával dűlják a hadi múlt terepi nyomait. Tevékenységükkel helyre nem állítható károkat okoznak, ugyanis valószínűleg tudtukon kívül, de történeti források egy típusát tüntetik el.

Annak érdekében, hogy a tudomány és a társadalom számára is hasznos információkat szerezzünk, a hadtörténelmi helyszínek feltárását csakis szakszerűen – a munkafolyamat minden mozzanatát dokumentálva, az egyéni birtoklási vágyat mellőzve – lehet művelni.

A hadtörténelem napjainkra is fennmaradt terepi emlékei közül, kiemelt szerepet töltenek be a hadisírok, hiszen ott maga a háború főszereplője, a katona, az ember nyugszik. Sok esetben ezeket a sírokat a harci eseményeknek és a parancsoknak megfelelően időszakában, rögtönözve alakították ki, amelyek gyakran a településektől távol, napjainkra már ismeretlen helyen rejtőznek. Éppen ezért is jelent roppant nagy kihívást a sírok védelme, ugyanis azokat a pusztítás számos formája (például talajművelő, mezőgazdasági munkák, építkezések stb.) fenyegeti, amelyek közben gyakran észrevétlenül tűnnek el.

Sajnos néha az is előfordul, hogy a „militária kincsvadász” még a sírrablástól sem riad vissza, ezzel megsemmisítve a történeti forrásokat, amellyel ráadásul kegyeletsértést is elkövet. A leggyakrabban mégis az áttetetések során semmisülnek meg a kutatók számára oly fontos nyomok.

Amennyiben egy hadisír pontos helyét sikerül beazonosítani, felméri annak állapotát és a fontosabb környezeti tényezőket. Abban az esetben, ha egy hadisír

veszélyeztetett állapotban van, az ott nyugvó katona maradványait áttemetik, általában a helyi köztemetőbe. A legtöbb esetben az illetékesek temetkezési szolgáltatóhoz fordulnak, akik sírásokkal végeztetik el az exhumálást. Ilyenkor a munkások – minden dokumentálás nélkül – felszedik a csontokat és a kijelölt helyen újratemetik azokat. Felmerülhet a kérdés, hogy mégis mi a baj ezzel a módszerrel? A válasz az, hogy a fenti eljárás során olyan értékes információk semmisülhetnek meg, amelyek által akár a sírban nyugvó katona személyazonosítását szolgálhatná, vagy akár a hadtörténelem fontos forrása is lehetne.

Megoldási lehetőségek

Szakszerű feltárás

A megoldás az amerikai és a nyugat-európai példa helyi viszonyok közé való beültetése lehet. Ennek a különleges eljárásnak az első lépése a hadisírok régészeti jellegű feltárása. Hadisír előkerülésekor a feltáró munkálatokat végző szakember következtetéseket von le az áldozat földi maradványainak állapotáról, elhelyezkedéséről. Leírást tud adni a katona halálának körülményeiről, ha a leleteket eredeti helyükön vizsgálja. Például a felső végtagcsontok helyzetéből megállapítható, hogy a temetés időpontjában beállt-e már a hullamerevség. Szakszerű sírfeltárás nyomán akár azt is megtudhatjuk, hogy az elesett katona mit evett utoljára. A magyarországi kiskunhalasi kuruc tömegsírban például dinnyemagokat találtak a maradványok között.²⁰ A terepen végzett kutatás során fontos szerepet kaphatnak a hadtudományi ismeretek is, hiszen a hadisírban előforduló jelenségeket számos esetben csak katonai ismeretekkel rendelkező kutató ismerheti fel.

Elég lehet egyetlen példát felhozni a hadisír-kutatás nyugat-európai szakirodalmából, hogy lássuk a szakszerű feltárás szükségszerűségét.²¹ A hadirégészet egyik tanulságos precedense egy 2003-ban megtalált első világháborús német katona sírjának a feltárása. Az elesettet egyenruhában temették el. A zubbonya koronás porosz gombjai már önmagukban sokat elárultak, de a hadirégészek felfedezték, hogy azok kétsoros oszlopban helyezkednek el a maradványokon. Ezzel megállapították, hogy a köpeny 1910M-típusú volt. A hadseregben a brandenburgi egysoros köpeny volt az általános, a kétsoros svéd típust csak a gárdaezredekben alkalmazták. Ez a megállapítás – és egy másik tárgyi lelet, amely a katona lakhelyére utalt – rávezette a kutatókat a megfelelő veszteségi listák átvizsgálására. A szakszerű feltárás eredményeként csaknem egy évszázad elteltével sikerült azonosítani az elesett katonát Jakob Hones személyében. Amennyiben a feltárás helyszínén összeszedik a gombokat, mielőtt a hadirégész megfigyelést végezhetett volna, nem tudták volna, hogy a gárdaezredek veszteségi listáin kell keresni az elesett katona nevét és így nem sikerült volna azonosítani a holttestet.

Muzeológiai vizsgálatok

²⁰ Bartucz Lajos: A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. *Palaeopathologia* III. kötet. Budapest, 1966, 421–444. o.

²¹ Alastair Fraser: Finding Jakob. In: John Cooksey (ed.): *Battlefields Annual Review*. Pen & Sword Military, 2005, 29–41. o.; Nicholas J. Saunders: i. m. 98–137. o.; Andrew Robertshaw – David Kenyon: *Digging the Trenches. The Archaeology of the Western Front*. Pen & Sword Military, 2008. 174–181. o.

Hadisír-feltáráson a csontok mellett található tárgyakat megvizsgálva lehet következtetni az emberi maradványok származására. A hadirégész fémkereső detektorral átvizsgálja a kutatott területet. A csontváz körül előforduló katonai ruházat és felszerelés maradványai vagy a katonai mivoltára utaló személyes tárgyak megtalálása esetén bizonyosodhatunk meg arról, hogy hadisír feltárása vette kezdetét. A föld mélyén töltött évtizedek alatt a különböző ruha-, bőr-, fa-, papíryanagok nagy része lebomlik. A fém és műanyag időállóbb, ezért XX. századi hadisír feltárásakor – egyebek mellett – a következő tárgyak előkerülésére számíthatunk: lőfegyver, lőszer, kézigránát, szurony, rohamsisak, a katonai ruházat műanyag és fémgombjai, csatok, katonai bakancs maradványai, gázálarc, drótvágó olló, gyalogsági ásó, zseblámpa, kulacs, sátorfelszerelés fémrészei, evőeszköz-készlet, edény, bögre. Tisztek sírjában előfordulhat szablya, távcső, jelsíp is. A legtöbb esetben azonban a háborúk áldozatait felszerelésüktől megfosztva temették el.

A világháborúk hősi halottainak beazonosításánál a legnagyobb szerepe a katonai felszereléshez tartozó azonosító jegytoknak vagy fémlapnak (a katonai szleng szerint dögcédula, haláljegy) van. A második világháború idején a magyar honvédeket HUNGARIA-feliratú, alumínium anyagú 1936M. és 1939M. azonosítási jegytokkal látták el, amelyet a katona egy 100 cm-es vörösrézhuval bélésű gyapjúszinorra fűzve hordott a nyakában. A „dögcédulát” tartó tokokra egy 10x10-es felosztású táblázatot véstek, amelyekre a viselője azonossági számát lyukasztották. A tízjegyű azonossági számkombináció első négy jegye az anyakönyvi kerület száma, azt követte a születési év utolsó két számjegye, majd azt az utolsó négy a születési anyakönyvi bejegyzés folyószáma. Az ilyen leletek előkerülése rendkívül fontos lehet, hiszen a számsor megfejtésével azonosítható a katona. Emellett a személyazonosításnál szintén meghatározók lehetnek az előkerülő személyes tárgyak, például az írásos emlékek – igazolvány, zsoldkönyv, napló, levél –, ha a földfelszín alatti környezetben nem foszlottak szét, de segíthet egy tulajdonosa nevét viselő óra, cigarettatárca vagy öngyújtó is.

Az előkerült tárgyi leleteket minden esetben megfelelő biztonságot nyújtó csomagolásban kell eljuttatni az illetékes múzeumba, ahol a restaurátorok megtisztítják, illetve restaurálják a sírmellékleteket, majd az egyenruhával, hadi felszerelésekkel foglalkozó muzeológus beazonosítja azokat és szakértői véleményt állít ki. Ez alapján lehet megállapítani, hogy a csontok katona maradványok-e, illetve, hogy az egykori harcos mely haderőhöz tartozott.

Fontos megjegyezni, hogy az előkerült tárgyakat megvizsgálva csupán feltételezhetjük, hogy a katona melyik ország haderejében szolgált. Előfordult ugyanis, hogy a katonák más ország haderejének harceszközeit, felszerelését, ruházatát voltak kénytelenek használni. Ilyen helyzetben igyekeztek eltávolítani a különböző felségjelvényeket, nemzeti címereket, kokárdákat, főként, ha azok az ellenség garnitúrájából származtak. Ebből adódóan, hadisír feltárásakor a nemzeti jelvények, szimbólumok előkerülése nagyban segítheti az áldozat állami hovatartozásának megállapítását.

Annak ellenére, hogy papíron még nem született megállapodás, mégis szép gyakorlati példája volt a szlovák–magyar hadisír-gondozó együttműködésnek a 2009 novemberében végrehajtott repülőgéproncs feltárás, egyben exhumálás, amikor is a szlovákiai Búcs község mellett ráakadtak egy magyar felségjelzésű Me-109-es roncsaira és körülötte a pilóta, Horváth György hadnagy földi maradványaira. A

szakszerű feltárás eredményeként, a katona csontjait végül hazaszállították, és sikeresen azonosították.²²

Antropológiai vizsgálatok

Az emberi maradványok vizsgálata a hadisír-kutatás folyamatának szintén egy fontos lépcsőfoka. Az antropológiai vizsgálatok segítenek megválaszolni, hogy az áldozat milyen nemű és korú volt, illetve a csontokon tapasztalható traumatikus elváltozások esetén, megállapíthatók betegségek, sérülések vagy akár a halál okai is. Továbbá a csontvizsgálatok által megismerhetjük a katona metrikai és morfológiai jellemzőit, mint például a testmagasságát, vagy az alkatát. Az antropológia által az emberi rasszokra jellemző vonások is beazonosíthatóak, amely alapján következtetni lehet a harcos nemzetiségére. Épségben maradt koponya esetén, a szakember arcreekonstrukciót is készíthet, amelyet egy fényképpel összehasonlítva, még személyi azonosításra is szolgálhat. Szintén alkalmas lehet a fogtérkép is a névmeghatározásra, amennyiben az elesett katonának még életében rögzítették a foglenyomatát. A DNS-vizsgálat elvégzése és az eredmény egy feltételes rokon géntérképével való összehasonlítása a személyazonosítás egy további biztos igazságügyi antropológiai módszere.

Az antropológiai vizsgálat hasznos szerepet játszott 2011 nyarán is, amikor a magyarországi Pettenden szovjet tömegsír került elő. A helyszínre kiérkező szakemberek megfelelő módszerekkel tárták fel a háborús nyughelyet, majd ezt csonttani vizsgálatok követték.²³ Az elemzés során kiderült, hogy a sírban nyugvók addig feltételezett száma nem 6, hanem 9. Emellett számos adatot sikerült még kinyerni a csontmaradványokból, például több katona esetében megállapíthatóvá vált a halál feltételezett oka is.²⁴

A HADTÖRTÉNE SZEREPKÖRE

A vizsgált hadisír földrajzi elhelyezkedése, a feltárás során tapasztalt jelenségek és az előkerült leletek vizsgálatából származó információk együttes adathalmazának értékelése alapján végezhető el a hadtörténelmi kutatás. Ebben az esetben szakirodalmi és levéltári források, illetve visszaemlékezések segíthetnek meghatározni, hogy az adott területen pontosan mikor és kik között zajlottak a harci események.

A történelmszámára a kutatás során a legfontosabb forrásokat a veszteségi nyilvántartások jelenthetik. Az első magyar veszteségi nyilvántartások a Magyar Honvédség megszületéséhez köthetőek. Az 1848. évi XX. törvénycikk 5. §-a szerint a hadügyminisztériumnak gondoskodnia kellett arról, hogy a bevett vallásokat követő katonák saját vallású táborigazgatókkal látassanak el. Kossuth Lajos 1849. márciusi rendelete folytán Mednyánszky Cézár főlelkész előírta, hogy a tábori lelkészek „... kötelessége a halottak bizonyítványait pontosan gyűjteni, és... jegyzékét a kórodai parancsnokság útján a hadügyminisztérium hadlelkészeti osztályához minden hónap végével felküldeni”. A rendelkezésünkre álló halotti bizonyítványok alapján arra lehet

²² Magó Károly: Végső nyughelyen. Aranyas, 2012. április. 72–73. o.

²³ Az antropológiai vizsgálatokat a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság antropológusa, dr. Kóvári Ivett és az éppen Magyarországon tartózkodó University of South Florida antropológus hallgatói végezték el az Oroszországi Föderáció budapesti nagykövetségének jóváhagyása mellett.

²⁴ Kóvári-Tóth-Polgár: A pettendi tömegsír. (Megjelenés alatt.)

következtetni, hogy egyes alakulatoknál szolgáló tábori lelkészek, így például a felső-magyarországi hadseregnél, az aradi ostromseregnél, az 1. és a 3. huszárezrednél, az egri és a szabadkai katonai kórháznál az előírásoknak megfelelően vezették a halotti anyakönyveket.

Az első világháború idején szintén tábori lelkészek látták el a veszteségnyilvántartás és a katonatemetés feladatát. Az Osztrák–Magyar Monarchia katonái számára már szabványosították az azonosítási jegytkot és a benne rejlő betétlapot, vagy köznapi nyelven, a „dögcédulát”. A cédulán feltüntették a katona alakulatát, rendfokozatát, nevét, vallását, bevonulásának idejét, lakcímét, születési helyét és idejét, a védőoltások (himlő, tífusz, kolera) beadásának dátumait, valamint a halál esetén tájékoztatni kívánt személy megnevezését és címét. Az elesetteknél talált „halálcédulák” és egyéb iratok tartalmának feldolgozásával, a lelkészek kitöltötték az anyakönyvi űrlapokat, majd eljuttatták a vezető lelkészhez, aki a beérkezett dokumentumok alapján vezette az anyakönyvi ívet. A különböző felekezetekhez tartozó lelkészek átadták egymásnak az anyakönyvi nyomtatványok másolatait, hogy teljes legyen a veszteségi listájuk. A tábori lelkészek a temetőkataszterek feldolgozásával veszteségi kimutatásokat készítettek, amelyeket szolgálati úton felterjesztettek a közös hadügyminisztérium „segédközegeként” funkcionáló Apostoli Vikáriátussághoz. A kimutatások mellékleteként küldték meg az elesett katona azonossági jegyét, iratait (igazolvány, zsoldkönyv...) és személyi hagyatékát (napló, levelek, fényképek, személyes tárgyak stb.) is. A Bécsben működő Apostoli Vikáriátusságon minden katonáról veszteségi kartont készítettek, amelyeken a személyi és a temetőkatasztereken szereplő neveken túl feltüntették a személyi veszteség okát, körülményét és jellegét. A veszteségi kartont, a megküldött okmányokkal és jegyzőkönyvekkel együtt úgynevezett veszteségi okmánygyűjtőben helyezték el. A veszteségeket katalogizálva lajstromokba rendezték.

A második világháborúban a veszteségi nyilvántartás aprólékos és bonyolult folyamata a következőképpen alakult. Az első világháborúban alkalmazott módszer szerint a tábori lelkész, majd 1942-től a hadisír-nyilvántartó tiszt – az elesetteknél talált azonosítási jegytkot és a személyi okmányok alapján – elkészítette a temetőkataszter-lapot, amelynek egyik oldala, a betétlap tartalmazta az elesett katonára, a halálára, valamint a sírjára vonatkozó adatokat, a másik oldala pedig a helyrajzot és a sír térképvázlatát. Az így elkészült dokumentumot a „dögcédulával”, vagy a haláleset-jelentéssel és az elesettnél talált iratokkal együtt a HM 22. veszteségi osztályának továbbította. Ezt követően a tábori lelkész kitöltötte a tábori halotti anyakönyveket, amelyből másolatot is készített. Az eredetit a HM lelkészi osztálynak, míg a másolatot a HM 22. osztályának terjesztette fel.

A hadlelkészek havonta a főlelkész számára írásbeli jelentésekben (elesettek neve, rendfokozata, temetés helye, a sírjel száma) összesítették a havi veszteségeket, míg a HM 22. osztálya az adatokat kimutatásokban összesítette.

A HM 22. osztályán a beérkezett dokumentumok alapján, a tisztek számára rózsaszínű, az altiszteknek világoszöld, a legénységnek nyersszínű veszteségi kartont készítettek, amelyeken feltüntették a katona adatait. Ugyanitt állították össze a veszteségi okmánygyűjtőket, amelyekbe a megküldött „dögcédulát”, az elesett katona dokumentumait és személyes tárgyait helyezték el. Ezek után az áldozat okmánygyűjtőjét a hozzá tartozó veszteségi kartonhoz csatolták. A HM 22. osztályán a beérkezett dokumentumok adataiból veszteségi lajstromokat készítettek. A 22. osztály kérte hivatalosan a hősi halottak állami anyakönyvezését, amelyet a területileg illetékes anyakönyvi hivatalok végeztek el.

Ezek a veszteségi dokumentumok az 1848/49-es szabadságharc vonatkozásában elsősorban a megyei levéltárakban, az első világháború anyagai a bécsi Kriegsarchivban, a második világháború veszteségi nyilvántartásai a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban találhatóak.

Minél több begyűjtött információ áll rendelkezésünkre az előzetes vizsgálatokból, annál jobban leszűkíthetők az események. Amennyiben sikerül a katona személyét meghatározni (például a „dögcédula” felhasználásával, vagy DNS-vizsgálattal), a hadtörténeti levéltárak veszteségi dokumentumai, illetve a hadisírgondozó szervezetek veszteségi adatbázisai alapján további információkhoz juthatunk a katona háborús sorsával, a halálával kapcsolatban.

Az adatbázisokat azonban a másik irányból is alkalmazhatjuk. Abban az esetben, ha elég információval rendelkezünk (például tudjuk az eltemetés helyét és sikerül még meghatároznunk a katona alakulatát), akkor addig szűkíthető a kör, hogy akár a veszteségi lajstromok alapján is azonosíthatjuk a hősi halottat. A történész további feladatai közé tartozik az új adatokat az eddig ismert hadtörténelembe beilleszteni.

A szakszerű feltárás által megadhatjuk annak a lehetőségét, hogy többet tudjunk meg a katona halálának körülményeiről, szolgálati sorsáról, nemzeti hovatartozásáról, vagy a legfontosabbról, a személyazonosságáról.

A felsoroltak csupán részinformációk, mégis rendkívül fontosak lehetnek egy család, egy hozzátartozó számára és akár az ismert hadtörténelem képét is formálhatják. A történelem képes megelevenedni, amikor kézzel fogható örökségei kerülnek a kezünk ügyébe. Ebben a szellemben a hadisírok szakszerű feltárásával közel kerülhetünk egy katona egyéni sorsához, miközben megismerhetjük a hadtörténelem egy apró töredékét is, amelyet beilleszthetünk az addig ismert események sorai közé. A hadisír feltárása során tapasztalt jelenségek, a csontok antropológiai, valamint az előkerült tárgyak szakértői vizsgálata által nyert információkból kiindulva kezdhetjük meg a levéltári-könyvészeti kutatást az elesettre, a katonai alakulatra és a hadtörténelmi eseményekre vonatkozóan, hogy azokat térben és időben is képesek legyünk összekapcsolni.

Eredmények

Rendkívül eredményes példája a fenti módszerek alkalmazásának egy pár évvel ezelőtti ukrán–magyar együttműködés. Az ukrán Ivano-Frankivszki Vaszilij Stefanik Nemzeti Egyetem régészei 2008 őszén feltártak egy második világháborús magyar tömegsírt. A módszeres feltárás dokumentációit már Budapesten, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum magyar történész szakemberei dolgozták fel. A kutatás során, a tömegsírban nyugvó 16 honvéd közül 13 nevét sikerült beazonosítani és a harctéri cselekedeteikről, a halálukról, a temetésükről is sok minden kiderült.²⁵ Ezt követően a térségben több sikeres kutatás és feltárás is megvalósult. Ilyen volt a 2012-ben Ivano-Frankivszkban végrehajtott művelet is, amikor a német hadisírgondozó szervezet közreműködésével 156 második világháborúban elesett magyar katonát exhumáltak, majd a HM Katonai Hagyományörző és Hadisírgondozó Osztály²⁶ szervezése által a földi maradványokat újratemették a Potelics településen kialakított német katonai temető magyar parcellájában.

²⁵ Tóth Zsolt: Bukivna hősei és a M. kir. 49. honvéd gyalogezred. Honvédségi Szemle. 2011/1. 52–58.

O.

²⁶ 2012. december 1-től HM Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztály

Szintén a magyar hadisírgondozó szervezet munkáját dicséri a közelmúlt legnagyobb hadisír-kutató eredménye, amikor is 2012 nyarán azonosították a legendás hírű vitéz nemes Barankay József százados földi maradványait Ivano-Frankivszkban. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem birtokosának hazaszállításáról és újratemetéséről a honvédelmi miniszter azonnal döntött. A katonatisztet Hende Csaba búcsúztatta, majd a legnagyobb katonai végtisztességgel, ágyútalpon szállították végső nyughelyéhez a Fiumei úti sírkertben. A kutatást a projekt irányítója, egyben a magyar hadisírgondozó szervezet szakmai vezetője, Maruzs Roland tanulmányában ismerteti.²⁷

Ez utóbbi kutatómunka azonban a hadisír-kutatásnak nem e tanulmány bemutatni kívánt, problematikusnak nevezett *véletlenszerűen előkerült hősi sírokat vizsgáló* típusához, hanem egy másik ágához: az *előzetes kutatásokon alapuló* hadisír-kereséshez sorolható. A kettő között az a legfőbb különbség, hogy az utóbbi esetén a történeti kutatások jelentik a vizsgálatok első lépcsőfokát, amely által kijelölhető a kutatás célja, tehát a hadisír-kutatás ebben az esetben előkészített, szervezett, a projekt vezetője által irányított.

* * *

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában már évtizedek óta komoly eredményekkel alkalmaznak a fentihez hasonló eljárásokat. Szerencsére Kelet-Közép-Európában is biztató a jövőkép. A térségben Lengyelország szolgálhat az élenjáró példával, hiszen ott már kutatóintézetek és egyetemek bevonásával, bevett módszerek alapján végzik a hadisírok kutatását és feltárását.²⁸ Romániában szintén törekednek a tudományos módszerek alkalmazására.²⁹ Kijelenthető az is, hogy a hadisír-kutatás területén már a régió mindegyik országa mutathat fel tudományos eredményeket, de a szakszerű eljárások alkalmazása sok esetben mégis csak alkalmoszerűnek mondhatóak. Reményeink szerint azonban a tudományt és a kegyeletet szolgáló módszerek mielőbb meg fognak honosodni a térségben.

²⁷ Maruzs Roland: Hatvannyolc esztendő jeltelenül, idegen földben. Vitéz Barankay József százados hazatérése. In: Tóth Zsolt (szerk.): Hősök nyomában. Tanulmánykötet a hadisírkutatásról. Megjelenés alatt. (Várható megjelenés: 2013. december, Zrínyi Kiadó)

²⁸ Andrzej Kola: Belzec. The Nazi Camp for Jews in the light of archeological sources. Excavations 1997–1999, The Council for the Protection of Memory and Martyrdom/United States Holocaust Memorial Museum, Warsaw/Washington 2000.; Ossowski-Piatek-Brzeziński-Zielińska-Parafiniuk: Identification of the site of skeletal remains from World War II. In: Arch Med Sadowej Kryminol. 2009 Júl.–Szept. 59 (3): 243–7. o.; Ossowski-Brzeziński-Piątek-Potocka-Banaś-Janus-Jałowińska-Parafiniuk: The use of search techniques employing ground-penetrating radar in forensic medicine. In: Problems of Forensic Sciences 2011. LXXXVII. 253–263 o.;

²⁹ <http://once.ro/PROCEDURA%20EXHUMARII.pdf> (2013. 10. 22.)